

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали
том шести

РЕМЪЧНИ НАКИТИ ОТ ТИПА МАРТИНОВКА ВЪВ ВАРНЕНСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Валентин Плетньов

Ремъчните накити от VI – VII в. са често срещани паметници на металопластиката на територията на България. Същевременно те са сравнително слабо проучени, въпреки че някои музеи притежават значителни сбирки от токи, апликации и накрайници¹. За съжаление повечето са случайни (иманярски) находки и значително по-малко са откритите при археологически разкопки. Трябва да се отбележи, че именно от този период са някои от целите коланни гарнитури, открити по нашите земи – от крепостта при Садовец и местността “Плочата” в Кайлъка, Плевенско². Към края на VII в. се отнася и коланът от гроб 5, могила III на Мадара (Втори мадарски коланен накит)³. Изучаването на тези паметници е важно с оглед на разпространението им на границата на две епохи – античността и средновековието. Отразяват една обща евразийска мода, свързана с културата на номадите и разпространена сред големи етнически общности. Общо взето, ремъчните украси от VI – VII в. попадат в групата на т. нар. хералдически накити, които в повечето случаи не са етноопределящ белег, за разлика от някои по-късни ремъчни украси, изработени в специфични стилове. Има обаче и изключения – ремъчни накити с общоприетата за епохата форма, но по-специфична украса, които се срещат в сравнително точно локализирани райони. Проследяването на тяхното разпространение би спомогнало за решаването на някои проблеми, свързани с разселването на етнически групи или племена през периода на Великото преселение. В случая това са ремъчните накити, разпространени през VI до началото на VIII в. в района на Средния Днепър, обитаван от народи, свързани с т. нар. пастирска култура. Тези накити са пряко свързани с племена, имащи

отношение към образуването на българската народност. За разлика от пастирската керамика, те не са били обект на специално проучване у нас⁴. До скоро от територията на България не бяха известни метални украси, пряко свързани с тази култура. Изключение прави бронзовата фигурка на танцуващ мъж, случайна находка от Южна Добруджа, която стилово е свързана с човешките фигурки от съкровището при Мартиновка⁵. То е открито в началото на века на брега на р. Рос, ляв приток на Днепър. Съдържа няколкостотин сребърни предмета, между които: човешки и животински фигурки, спираловидни обеци и торкви, палчати фибули, меч с Р-овидна закачалка, лъжица, украси за колани и конска сбруя (табл. III, 1–11), сребърни слитъци, както и два византийски сребърни съда със щемпели, датирани в 577 г.⁶ Тази находка е еталон за металопластика от земите на Източна Европа. Разглеждана е от редица автори и е датирана в сравнително широки хронологични граници – от VI до края на VII – началото на VIII в.⁷ Напоследък все повече се утвърждава мнението, че съкровището е укрито през втората половина на VII в. при хазарските нашествия⁸.

Коланните накити от типа Мартиновка (табл. III) се характеризират с няколко особености. Обикновено крайниците са лятти и кухи, а понякога са оформени от две тънки пластини, споени с тясна лентичка. Имат равна основа и заоблен връх. Краят на ремъка е бил вмъкван в кухнята и допълнително нитован с подвижен нит през малка дупчица. Формата и начинът на закрепване са често срещани сред ремъчните накити по степените от Централна Азия до Централна Европа. По-специфична е украсата, по която те се различават значително от останалите ремъчни накити. Украсени са с линейни орнаменти, но не връзани, а в повечето случаи оформени при отливането на плочката. Те са очертани огледално, в по-прости или сложни композиции от прави, S-овидни линии, дъгички, ромбове, кръгчета или раздвоени линии, напомнящи вейки.

Тук ще се спра на десет непубликувани ремъчни крайника и три апликации, случайни находки от Варненско и Добричко, които сега се намират във фонда на Варненския исторически музей (табл. I, II). По стил те могат да се свържат с ремъчните накити от Мартиновка. Новооткритите крайници са намерени в районите на късноантични и средновековни крепости⁹. Първите седем крайника (табл. I, II₁) са почти еднакви по форма. Те са издължени, тесни, с леко вдлъбнати страни и надлъжен ръб в средата. В горната част са кухи и имат една дупчица за нит. Засега не са публикувани крайници от типа Мартиновка с такава форма, но тя не е изключение за епохата. Десет от Североизточна България, с аналогична форма и сходна украса, има в частна колекция. Подобни дълги, тесни крайници с леко вдлъбнати страни са

известни от Северен Кавказ и от аварски и германски некрополи от VI – VII в. в Централна Европа¹⁰. Всички в основата си имат хоризонтална връзана линия, минаваща през дупчицата, а над нея – къси диагонални чертици или насечки. По сходен начин е украсена основата на някои крайници от Мартиновка (табл. III_{1,2,4,6}) и аналогичните от Кишкьорьош (табл. III_{1,15}), както и няколко от крайниците в Садовец (табл. III_{1,2})¹¹. № 1–4 са еднакви по украса. Почти през цялата дължина се спускат двойка прави линии в края с огледално разположени S-овидни орнаменти. На №3 близо до основата има две малки кръгчета и допълнителни къси чертици в средата на S-овете. Засега не са известни крайници с аналогична украса. Подобни S-овидни линии, разположени огледално по двойки, се откриват върху някои украси от конска сбруя от Мартиновка (табл. III₁₁). Аналогични S-овидни линии в основата има и на №5, но в долната част са връзани прави линии и дъгички подобно на най-малкия крайник от Мартиновка (табл. III₁). С опростената и семпла украса двата крайника (№ 6–7) нямат аналогии сред известните от този тип. Големият “ипсилон”, връзан на № 6, много напомня за украсата на някои по-късни ремъчни крайници, апликации и токи с т. нар. “вейки”. За тях вече предположихме, че в основата на украсата им стоят разглежданите тук накити (табл. V)¹². Отвесните, верижно навързани S-овидни чертици на № 7 са много близки до украсата на крайник от ранноаварския некропол при Варплота (Унгария), датиран от края на VI – VII в.¹³ По същия начин са украсени и два крайника от Камянка и Княжая гора (Украйна), от X в.¹⁴ Крайник №7 трудно може да бъде датиран в това време. Тук по-скоро става дума за едно по-късно отражение на стил, характерен за земите на Средния и Долен Днепър.

Следващите три крайника имат типичната за “мартиновските” форма – успоредни страни, равна основа и заоблен връх.

№ 8 е изработен от две споени пластини. Лицевата е със силно извити навътре краища, към които е припоена втората пластина, оформяща кухнята за вмъкване на ремъка. По подобен начин са изработени крайниците от Садовец (табл. IV_{1,2})¹⁵, някои германски от VI – VII в.¹⁶, както и по-късни крайници от Североизточна България¹⁷. Малко по-сложна е украсата – дълго стебло, завършващо със завити навътре волути, от външната страна на които има съответно ромб и клонка. Подобни, но с по-сложно украсени стебла са известни от крайниците от Мартиновка (табл. III_{1,3}) и Кишкьорьош (табл. III_{12,13}). На един от мартиновските крайници има и украса, напомняща за иглолистни клонки (табл. III₁)¹⁸.

Крайник № 9 е сходен по конструкция с първите, но страните му са успоредни. С аналогичен орнамент е един от крайниците от Мартиновка

(табл. III₂)¹⁹. Подобен е известен и от украсата на трапецовидна висулка от Мошинск (Русия) (табл. III₁₈)²⁰. Сходна форма на орнамента имат някои от т. нар. “загадъчни знаци” от Северното Черноморие²¹. Накрайник № 10 е изработен от тънка ламарина със завит назад бордюр и има П-образен напречен профил. Основата е украсена по подобие на предходните накрайници. Под дупчицата за нита има две огледално разположени S-овидни линии. Сходни S-овидни елементи са известни от някои германски накрайници от края на VI – VII в.²² Още по-често срещан е V-образният мотив. От земите на Долния Дунав най-близък по украса е накрайникът от гроб 137 на некропола при Мангалия, датиран от VI в. (табл. IV_{7,8})²³. Със сходна форма и украса са накрайниците от съкровището при Суджа (Русия) (табл. IV_{9,12})²⁴, датирано във втората половина на VI в.²⁴ Подобни орнаменти са известни и от апликациите от Мартиновка (табл. III₁₀), Северен Кавказ (табл. IV₁₂₋₁₄)²⁵, Унгария (табл. IV₁₆₋₁₇)²⁶ и пр. Според А. Амброз това е един от най-характерните орнаменти по ремъчните накити от II етап от развитието на хералдическите коланни накити и се датират от края на VI и през целия VII в.²⁷ Орнаментът е сходен с някои “загадъчни знаци” от Северното Черноморие²⁸.

Апликация № 11 е издължена, със заоблени тесни страни. Широките са двойно прищипнати и леко заоблени в средата. Закрепвана е към ремъка чрез два сравнително големи петлика. Украсена е с огледално разположен орнамент от силно стилизирано стебло с извити клонки и малко ромбче между крайните. По форма тя е близка до две апликации от конска сбруя от Мартиновка (табл. III₇), но орнаментите им са по-опростени. Сходна е украсата на един от накрайниците от Кишкьорьош (табл. III₁₄). Много близки по форма и композиране на орнамента са няколко апликации от конска сбруя от Фридинген (Германия), датирани в VII в.²⁹ Растителните клонки там са разположени също огледално, но за разлика от нашите са релефни. Донякъде орнаментът на № 11 напомня на някои по-късни апликации и накрайници от X в. Те са украсени с издължени, стилизирани растителни стебла, чиито крайни клонки са завити по същия начин и в средата е разположен малък ромб или триъгълник (табл. V_{1-3,10,14,16-18})³⁰.

Последните две апликации са почти еднакви. Имат много малки разлики – вероятно получени в резултат на лошото леене. Формата им е близка до цифрата 8. В средата е връзана линия, а на двете полукръгчета има по две симетрично разположени дупчици, а по края – къси насечки. Закрепвани са към ремъка чрез два шипа. Напълно еднакви са четирите апликации от “садовския” коланен накит (табл. IV₃₄). Н. Мавродинов ги определя като съединени силно стилизирани растителни листа, които са “чисто сасанидски мотив”³¹. Апликациите от Садовец са сребърни и се различават от “варнен-

ските”, които са бронзови. Засега други аналогични апликации не са ни известни, освен тези от гроб 54 (табл. IV_{5,6}) на некропола при Суук-Су (Крим), отнесени от А. Амброз към първата група хералдически знаци от първата половина на VI в. Произведени са във византийските гранични градове и разпространявани сред номадските племена северно от Черно море³² и по Долния Дунав.

Повечето от представените ремъчни накити засега нямат точни аналогии. Изключение правят последните две. От разгледаните примери е видно, че те имат специфична украса, която ги свързва с металопластиката от т. нар. мартиновски кръг или “Садовец – Кишкьорьош”³³. В украсата им се откриват орнаменти, които се срещат при накитите от Мартиновка, Кишкьорьош, Суджа, Северен Кавказ и Крим. С основание можем да твърдим, че те се явяват нови варианти на типове, съчетаващи различни евразийски форми, украсени в общ стил, разпространен върху определени територии през VI – VII в. Откриването на подобни ремъчни накити в България недвусмислено показва, че стилът е разпространен и по земите на Долния Дунав. Всички изследователи са единодушни, че той се заражда и развива в лесостепната зона по двата бряга на Средния Днепър. Повечето унгарски изследователи го свързват с аварската традиция в металопластиката. За Д. Ласло³⁴, това са аварски произведения, разпространени по дунавските земи по време на нашествието през 567 – 568 г. Заравянето на мартиновското съкровище се свързва с аварите и от Г. Карзухина³⁵. В същото време не се обръща достатъчно внимание на факта, че в състава на съкровището има голямо количество слитъци, по което се различава от няколкото известни съкровища от лесостепите северно от Черно море. Явно тук става дума за съкровище, заровено в околностите на производствен център, вероятно от местен занаятчия. Укриването му трудно може да се свърже с аварското нашествие, като се имат предвид чашите със щемпел от 577 г. или произведения десетилетие след аварското нахлуване в Източна Европа. Разбира се, подобни накити се срещат в некрополите от Карпатската низина. Оттам са и засега единствените калъпи за производството на сходни накити. Такива са известни от Адони, Кунсентмартон и особено калъпа от Фьонлок (табл. IV₁₈₋₂₁)³⁶. Последният има формата на мартиновските накрайници и линеен орнамент от клонки (“вейки”) и дъгички с точки. От земите на Средния Дунав са и повечето аналогии на мартиновските украси – комплектът от Кишкьорьош, накрайниците от Чадавица (Сърбия) (табл. III₁₆₋₁₇)³⁷. Някои унгарски учени са склонни да припишат последните накити на кутригурите в Първия аварски хаганат³⁸.

Коренно противоположна позиция застъпват руските и украински учени. Старата съветска школа през тридесетте и четиридесетте години

поддържа идеята, че в степната и лесостепната зона северно от Черно море е налице една непрекъсната приемственост на културите през I хилядолетие на н. е., която не се прекъсва дори от хуцското нашествие. Всички паметници от скитския период насетне се свързват с многочислено антско население или смесено с ираноезично, което продължава традициите на черняховската култура, наследени по-късно от пенковско-пастирската³⁹. Според Б. Рибакот т. нар. "култура на палчатите фибули" носи явни боспорски елементи и се явява култура на росомоните (росолани), които през VI в. са изтласкани от аварите на север в лесостепите по средното течение на Днепър⁴⁰.

По-различно е мнението на М. Артамонов. Според него по средното и долното течение на Днепър, върху териториите, където преди това се развива черняховската култура, през VI – VII в. се формира пенковско-пастирската. Тя се различава значително както от културата в степта, така и от славянските и балтските култури на север и запад. Принадлежи на смесено население – славяни от волинцевската група, частично уседнали номади и сармато-алани⁴¹. Напоследък мнение за смесения етнически произход на пенковско-пастирската култура изказаха И. Баранов и В. Майко. Тя е своеобразно обединение на раннославянски и тюркски елементи, по подобие на Аварския хаганат. Смята се за доказано, че в основата на този тюркски елемент са кутригурите⁴². Победени от аварите, те се изтеглят с тях от днепърските степи в Карпатската низина и участват активно в политическия живот и формирането на културата на Първия аварски хаганат. Н. Мавродинов и Г. Фехер още през тридесетте години изтъкнаха мястото на кутригурите при формирането на културата на Аварския хаганат и в северночерноморските степи. Разбира се, и двамата в голяма степен преувеличават ролята на прабългарските племена в създаването на ранносредновековната култура в Източна Европа⁴³. След 631 г. кутригурите се връщат в старите си земи в поречието на Днепър и през 634 – 635 г. влизат в състава на кубратовата Велика България⁴⁴. Наличните данни показват, че наред със славяните по средното течение на Днепър през VII в. има значителен брой номадско население, което в голяма степен вече е уседнало, има свои производствени центрове за керамика и металопластика, какъвто е Пастирският⁴⁵. Р. Рашев също смята, че на територията на Средния Днепър е съществувало славяно-тюркско обединение, възприело традициите на местните иранизирани племена. Част от това население се преселва на Долния Дунав заедно с уногундурите на Аспарух и взема участие в създаването на българската народност. Основание за подобно твърдение са и редица данни от погребалния обряд, антропологични белези, както и езикови данни за българите по Долния Дунав. Смесването на славяни и тюрки се е осъществило вероятно в ареала на пенковско-пастирската

култура⁴⁶. Унищожаването ѝ се свързва с хазарското нашествие във втората половина на VII в. и началото на VIII в., когато са заровени и повечето съкровища от степната и лесостепната територия северно от Черно море. Предложената напоследък теза, че основен носител на пастирската култура по нашите земи са северите⁴⁷, ми се струва неоснователна, поне що се отнася до разпространението на ремъчните украси от типа "Садовец – Мартиновка". Едва ли славяни са носители на ремъчни накити, характерни за номадското облекло. До подобен извод достига и Ч. Балинт в изследването си за изкуството на номадите⁴⁸. Ако славяните – севери или анти, са носители на разглежданите типове украси, то тогава трудно може да се обясни разпространението на подобни ремъчни украси по Дунавските земи в периода на аварската хегемония през втората половина на VI и първите десетилетия на VII в.

Разпространението на накитите от типа Мартиновка по-скоро трябва да се свърже с другия етнически компонент, създател на пастирската култура – българите кутригури. Заедно с аспаруховите българи на Долния Дунав идват и кутригури, носители на пастирската култура. Те оказват влияние при формирането на културата на Първото българско царство⁴⁹. Вероятно влияят и върху формирането на стила в ремъчната металопластика. Все пак не може категорично да се изключи и разпространяването на ремъчни накити от типа Мартиновка по долнодунавските земи от славяни – севери, които дълго се намират в контакти с номадски племена. От българските земи пример за близките славянобългарски контакти е гробът в пещта в местността Плочата край Плевен. Според проучвателите там е извършено ритуално погребение на европеид с монголоидни черти (прабългарин) с богата коланна гарнитура и на индивид от северен тип (славянин)⁵⁰. Освен това, ако проследим местата на намиране на представените тук крайници, ще видим, че повечето се откриват в късноантични крепости по долината на р. Камчия. Това е един от районите, за които се смята, че е обитаван от северите след създаването на българската държава⁵¹. Тези наблюдения и данните, с които разполагаме, засега не дават достатъчно възможности да се проследи ролята на славяните в старобългарската металопластика, която едва ли е голяма.

Трябва да се има предвид и друга възможност, за която подсказват първите от представените крайници и седемте напълно еднакви в споменатата в началото частна колекция. Те имат напълно еднаква форма и украса. Тази еднаквост, както и липсата на аналогични по форма крайници извън долнодунавските земи, дават основание да се предположи, че са произведени тук. Вероятно в някое от ателиетата във византийските гранични градове произвеждали и разпространявали ремъчни накити сред номадските племена северно от Дунава и Черно море.

Независимо от това, кой е носител на модата на украсения колан, не бива да се пренебрегва фактът, че в украсата на старобългарските ремъчни апликации, крайници и токи от новия стил, зародил се в края на IX в., се откриват много често орнаментални мотиви от типа на т. нар. "вейки". Произходът на тази украса се свързва с растителните мотиви тип Мартиновка. Различните типове ремъчни накити с подобни мотиви почти нямат аналогии в металопластиката на синхронните култури (табл. V)⁵². Може с основание да се приеме, че те са характерни предимно за старобългарската ремъчна металопластика, отразяват една стара орнаментална традиция, пренесена и съхранявана от българските племена, взели участие в създаването на пастирската култура. Някои автори виждат в "мартиновските" орнаменти специфични знаци – тамги, показващи родовата принадлежност на притежателите. Чрез изследването на тяхното географско разпространение може да се проследи разселването на различните народности⁵³. Те отразяват стара сарматска традиция на родови тамги, която обаче едва ли може да се проследи изцяло и при по-късните номади. По-скоро тези "загадъчни знаци" са възприети от тях като силно стилизиран растителен орнамент⁵⁴, който се превръща в основен елемент от украсата на ремъчните накити от типа Мартиновка. Не е случаен и фактът, че те са характерни за металопластиката, развила се в старите сарматски територии по средното и долното течение на Днестър. Този специфичен стил е пренесен на Долния Дунав от племена, носители на пастирската култура, след унищожаването ѝ от хазарите в края на VII и първите десетилетия на VIII в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Хараламбиева, А. Коланни токи от IV – VII в. от Добричкия музей. – Добруджа, 10, 1993, 32–43.

² Мавродинов, Н. Прабългарската художествена индустрия. – В: Мадара, II, 1936, 187–192, обр. 236; Ваклинова, М. Погребение от периода на Великото преселение при Плевен. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, I. С., 1989, 129–192.

³ Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 144. За паралелите на Втория мадарски накит вж: Gagán, E. A Mauthner gyűjtemény granulócióját diszes koraavar kisszívége. – FA, XXXIX, 1988, 159 – 172.

⁴ Дончева-Петкова, Л. Българската битова керамика. С., 1977, 36 – 52; Ангелова, Ст. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България. – ГСУ, ИФ, 74, 1982, с. 42 сл.; Даскалов, М. Племето севери в Североизточна България и Украйна (Автореферат на дисертация). С., 1995, 14 – 16.

⁵ Василев, В. И. Бронзова накладка в виде человеческой фигуры из Южной Добруджи. – СА, 1991, 3, 273 – 275.

⁶ Fettich, N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Budapest, 1937, Taf. CXXIII; László, G. The Art of the Migration Period. Budapest, 1974, 50 – 51, list C 21, 22; Седов, В. Восточные славяне в VI – VIII вв. – Археология СССР, М., 1982, 24 – 26, табл. VI, VII, рис. 4, 5; Bálint, C. Die Archäologie der Steppe. Wien – Köln, 1989, 88 – 92.

⁷ Карзухина, Г. К истории Среднего Приднепровья в середине I тысячелетия н. э. – СА, XXII, 1955, с. 78; Амброз, А. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы, 1. – СА, 1971, 2, с. 118, бел. 49 – 51; Артамонов, М. Славяне и болгары в Поднепровье. – In: Berichte über der II. Internationale kongress für slawische Archäologie, I, Berlin, 1970, S. 124.

⁸ Приходнюк, О. Пеньковская культура. – В: Археология Украинской ССР, 3, Киев, 1986, 164 – 167; Bálint, C. Op. cit., S. 92.

⁹ Варненски археологически музей: 1 – Инв. № IV 2453; 2 – IV 3336 (в калето при с. Арковна, Дългополско); 3 – II 8586; 4 – IV 3068 (в калето при с. Китен, Провадийско); 5 – IV 1944 (калето при с. Одръци, Добричко); 6 – IV 6303 (с. Ботево, Варненско); 8 – II 8587 (Североизточна България); 9 – II 6991 (калето при с. Китен, Провадийско), 10 – II 7416 (около базиликата в парка при гр. Девня); 11 – IV 2160; 12 – IV 1936 (калето при с. Славейково, Провадийско); 13 – IV 3012 (кале Манастира при с. Аспарухово, Дългополско).

¹⁰ Bálint, C. Op. cit., S. 36, Abb. 15.; Шандор, Н. Некропола под Арадаца из раног средневека. – PBM, 8, 1959, с. 69, табл. XV_{5,8}, XXV₁₃; Erdélyi, I., P. Németh. A Várpalota – gimnáziumi avar temető. – A Veszprém Magyei Múzeumok Közleményei, 8, 1969, tabl. XV_{4,6}; Neuffer – Müller, C. Der alemanische Adelsbestattungsplatz und die Reichengräberfriedhöfe von Kirchheim am Ries (Ostalbkreis). – FBZVF, Baden – Württemberg, 15, 1983, Taf. 1₁₅₋₁₆, 2_{C11-15}, 19_{23,43,46}, 26_{A19-26}, 51_{A2}; Koch, U. Das fränkische Gräberfeld von Klepsau in Hohenlohenkreis. – FBZVF, Baden – Württemberg, 38, 1990, Taf. 2_{25,26}, 37_{18,19}, 43_{13,15,19,21}; von Schnurbein, A. Der alemanische Freidhof bei Fridingen an der Donau (Kreis Tuttlingen). – FBZVF, Baden – Württemberg, 21, 1987, Taf. 2_{B,C,2}, 50_{A,8-10}.

¹¹ Fettich, N. Op. cit., Taf. CXXIII_{1, 2, 4, 5, 7}; László, G. Op. cit., p. 51, 20; Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 236_{20,21}.

¹² Плетньов, В., В. Павлова. Раннесредновековни ремъчни крайници във Варненския археологически музей. – ИИМВ, 28 (43), с. 174, 179, табл. V₃₉₋₄₁, VIII₆₀₋₆₁.

¹³ Erdélyi, I., P. Németh. Op. cit., 32, Grab 222.

¹⁴ Орлов, Р. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X – XI ст. – Археологія, 47, 1984, с. 38, рис. 9_{3,4}.

¹⁵ Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 236₁₉₋₂₃.

¹⁶ von Schnurbein, A. Op. cit., Taf. 50_{A, 8-10}.

¹⁷ Плетньов, В., В. Павлова. Цит. съч., с. 161, 162, табл. I., бел. 35.

¹⁸ László, G. Op. cit., p. 52, 21_{1,3}, 20_{1,2,4}.

¹⁹ Fettich, N. Op. cit., Taf. CXXIII₄.

- ²⁰ Sós, A. Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn. – *Slavia Antiqua*, X, 1963, Abb. 9.
- ²¹ Драчук, В. “Загадочные знаки” Северного Причерноморья, 1. – *Archeologia*, XXI, 1970, рис. 1^{5,12,13,55,56}, 2.
- ²² Koch, U. *Op. cit.*, Taf. 50^{18,19}, 23^{22,23}.
- ²³ Fiedler, U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau, 1, Bonn, 1992, S. 63, 64, Abb. 8, Grab. 132², 137³.
- ²⁴ Рибakov, Б. Новый Суджанский клад антского времени. – *КСИИМК*, XXII, 1949, с. 85, рис. 33 а.
- ²⁵ Рунич, А. Раннесредневековые склепы Пятигорие. – *СА*, 1979, 4, рис. 6^{25,37};
- Мавродинов, Н. Цит. съч. 203 – 205, обр. 241^{1,3}.
- ²⁶ Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 212; Gagán, E. *Op. cit.*, 3. ábra.
- ²⁷ Амброз, А. Цит. съч. с. 144, рис. 5^{50-56,62,63}.
- ²⁸ Драчук, В. Цит. съч., 2, – *Archeologia*, XXII, 1971, табл. III, VI, IX.
- ²⁹ von Schnurbein, A. *Op. cit.*, Taf. 25^{4,7}.
- ³⁰ Плетньов, В., В. Павлова. Цит. съч., с. 178, 179, табл. VIII₆₁; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 228, обр. 267; Станилов, Ст. Метални гарнитури за ремъци и облекло от Двореца във Велики Преслав. – В: Плиска – Преслав, 7, 1995, с. 123, обр. 8⁹³.
- ³¹ Мавродинов, Н. Прабългарската ..., с. 191, обр. 236^{5,4,9,10}.
- ³² Амброз, А. Цит. съч., с. 118, рис. 5^{4,6}.
- ³³ Fiedler, U. *Op. cit.*, S. 64.
- ³⁴ Седов, В. Цит. съч., с. 26, бел. (László, G. 1955).
- ³⁵ Карзухина, Г. Цит. съч., бел. 7.
- ³⁶ Мавродинов, Н. Прабългарската ..., обр. 220^{7,10}, 227, 229^{8,22}.
- ³⁷ Sós, A. *Op. cit.*, S. 320, Abb. 9; Bálint, C. *Op. cit.*, S. 179, Abb. 64¹³, 80.
- ³⁸ Bálint, C. *Op. cit.*, бел. 95.
- ³⁹ Карзухина, Г. Цит. съч., с. 62, 63; Брайчевский, М. Пастирский скраб 1949 г. – *Археология VII*, 1952, с. 173; Приходнюк, О. Пеньковская культура. – В: *Археология Украинской ССР*, 3, Киев, 1986, 164 – 167; Седов, В. Цит. съч., 28 – 29.
- ⁴⁰ Рибakov, Б. Цит. съч., 85 – 90.
- ⁴¹ Артамонов, А. Етническа принадлежност и историческо значение на пастирската культура. – В: *Археология XI*, 3, 1969, 6 – 8.
- ⁴² Баранов, И., В. Майко. Пастирско-пенковската культура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Средното Приднестровие и Таврика. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти*. В. Търново, 1995, с. 77.
- ⁴³ Мавродинов, Н. Прабългарската ..., 159 – 202; Фехер, Г. Ролята и културата на прабългарите. С., 1939, 69, 79.
- ⁴⁴ Димитров, Д. Ил. Прабългарите в Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 105.
- ⁴⁵ Пак там, 101 – 102.

- ⁴⁶ Рашев, Р. К вопросу о происхождении праболгар. – *МАИЭТ, III*, Симферополь, 1993, 250 – 254; Същият. Две групи прабългарски култури. – В: *Историко-археологически проучвания в памет на проф. д-р Ст. Ваклинов*. В. Търново, 1991, 29 – 33.
- ⁴⁷ Даскалов, М. Цит. съч., 22, 23.
- ⁴⁸ Bálint, C. *Op. cit.*, S. 92.
- ⁴⁹ Артамонов, М. Славяне и болгари ..., S. 128, 129; Димитров, Д. Ил. Цит. съч., 132 – 139.
- ⁵⁰ Ваклинова, М. Цит. съч., 132 – 139.
- ⁵¹ Даскалов, М. Цит. съч., с. 26.
- ⁵² Плетньов, В., В. Павлова. Раннесредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – *ИНМВ*, 30 (45), 1994, № 397 – 432 (под печат); Вж. тук бел. 30.
- ⁵³ László, G. *Op. cit.*, p. 52, 53.
- ⁵⁴ Драчук, В. Цит. съч., с. 39.

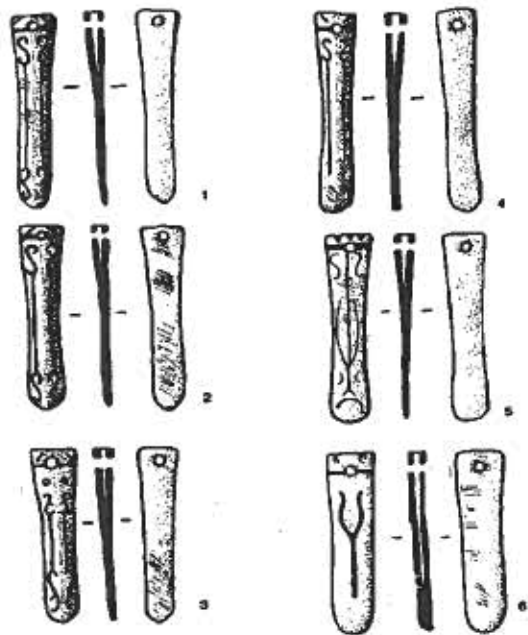

Табл. I. Накрайници: 1 - неизвестно; 2 - с. Арковна; неизвестно; 4 - с. Китен; 5 - с. Одръци; 6 - неизвестно.

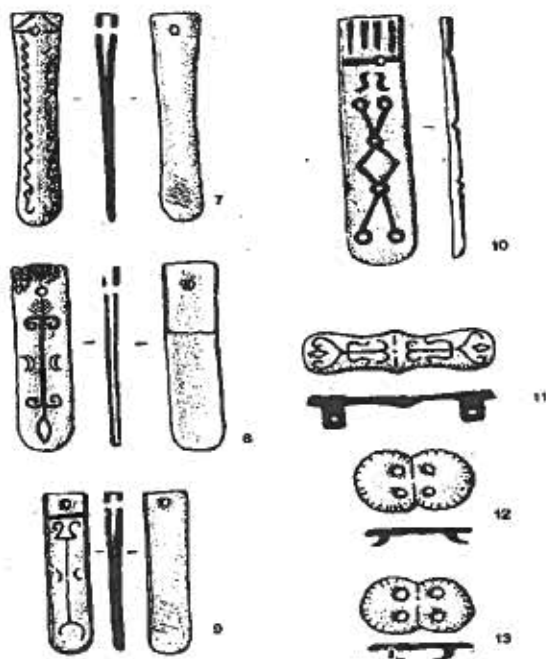

Табл. II. Накрайници и приложения: 7 - с. Ботево; 8 - Северозточна България; 9 - с. Китен; 10 - гр. Девня; 11 - неизвестно; 12 - с. Славейково; 13 - с. Аспарухово.

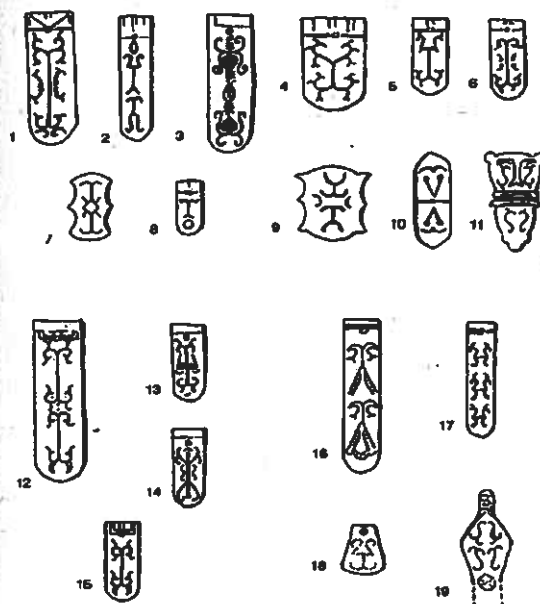

Табл. III. Ремъчни накити тип Мартиновка: 1-11 - Мартиновка; 12-15 - Кишкъръощ; 16, 17, 19 - Чадявица. 18 - Мошинск.

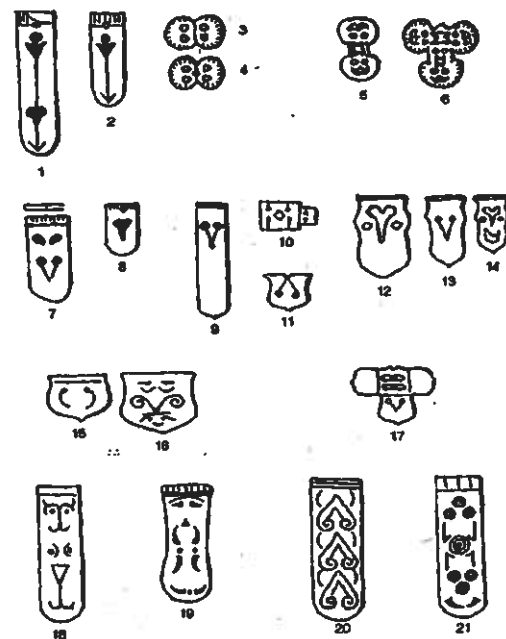

Табл. IV. Ремъчни накити тип Садовец: 1-4 - Садовец; 5, 6 - Суук-су; 7, 8 - Мангалия; 9-11 - Суджа; 12-14 - Северен Кавказ; 15, 16 - Фенекпуста; 17 - Хайдусобосло. Калъпи за накрайници: 18, 19 - Фьонлок; 19 - Кунсентмартон; 20 - Адони.

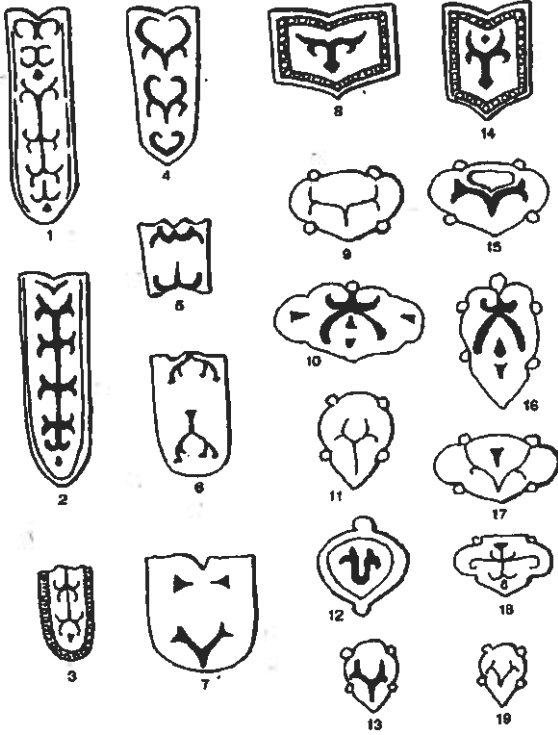

Табл. V. Накрайници и апликации от Североизточна България.